

ساخت و بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی پرسشنامه گرایش‌های معنوی در دانشجویان دانشگاه اصفهان

احسان شریفی*
دکتر حسینعلی مهربانی**
دکتر مهرداد کلانتری***
داوود مفتاح****

چکیده

مقدمه و هدف: با توجه به اهمیت معنویت و رشد معنوی انسان و در نظر گرفتن آن به عنوان بعد چهارم از دید سازمان بهداشت جهانی، تدوین ابزاری جهت ارزیابی گرایش‌های معنوی افراد - صرف نظر از دین و مذهب آنها - ساخت و هنجاریابی پرسشنامه گرایش‌های معنوی در دانشجویان دانشگاه اصفهان، مدنظر این تحقیق قرار گرفت.

روش: بر این اساس در قالب یک پژوهش از نوع زمین‌یابی، تعداد ۳۰۷ نفر (۱۵۱ پسر و ۱۵۶ دختر) از دانشجویان دوره‌های شبانه و روزانه در مقاطع کارشناسی و کارشناسی ارشد دانشگاه اصفهان شاغل به تحصیل در سال تحصیلی ۸۷-۱۳۸۶ به شیوه تصادفی ساده انتخاب شدند و با استفاده از پرسشنامه گرایش‌های معنوی - که شامل ۳۳ سؤال نهایی بود و بر مبنای پیشینه نظری تدوین شده بود - مورد ارزیابی قرار گرفتند.

یافته‌ها: نتایج حاصل از تحلیل عاملی مرتبه دوم بیانگر آن بود که پرسشنامه مذکور بر اساس ۵۷/۱۴ درصد واریانس کل، دارای چهار عامل زیربنایی با عناوین «باورهای معنوی»، «تجربه معنوی در

---

* کارشناس ارشد روان‌شناسی بالینی دانشگاه علامه طباطبایی
** دکترای روان‌شناسی دانشگاه اصفهان
*** عضو هیئت علمی گروه روان‌شناسی دانشگاه اصفهان
**** کارشناس ارشد روان‌شناسی بالینی دانشگاه شیراز

زندگی»، «خودشکوفائی معنوی» و «فعالیت‌های اجتماعی - مذهبی» می‌باشد. بررسی مجدد روایی این پرسشنامه از طریق همبستگی خرده مقیاس‌ها با نمره کل نیز نشان داد که هر چهار عامل استخراج شده دارای ضرایب همبستگی بالا و معناداری با یکدیگر و با نمره کل پرسشنامه می‌باشند ($P < 0.001$). بررسی پایایی پرسشنامه با استفاده از روش آلفای کرانباخ نیز نشان داد که خرده‌مقیاس «باورهای معنوی» دارای ضریب آلفای ۰/۸۹، خرده‌مقیاس «تجربه معنوی درزندگی» دارای ضریب ۰/۶۳، «خودشکوفائی معنوی» دارای ضریب آلفای ۰/۸۳ و خرده مقیاس «فعالیت‌های اجتماعی - مذهبی» دارای ضریب آلفای ۰/۸۸ می‌باشد. ضمن اینکه ضریب آلفای کل پرسشنامه نیز، ۰/۹۳ به دست آمد. بحث در یافته‌ها: ارزیابی پرسشنامه گرایش‌های معنوی نشان داد که پرسشنامه مذکور دارای عوامل زیربنایی مطلوب و همبسته برای سنجش گرایش‌های معنوی افراد می‌باشد، کما اینکه دارای ضرایب پایایی عمدتاً بالایی نیز می‌باشد؛ لذا از این پرسشنامه می‌توان در جهت ارزیابی گرایش‌های معنوی در حیطه‌های تحقیق و درمان استفاده کرد.

واژه‌های کلیدی: گرایش‌های معنوی، باورهای معنوی، احساس معنویت، خودشکوفایی معنوی، فعالیت‌های اجتماعی - مذهبی و دانشجویان.

مقدمه

اهمیت معنویت^۱ و رشد معنوی انسان در چند دهه گذشته به صورتی روزافزون توجه روان‌شناسان و متخصصان بهداشت روانی را به خود جلب کرده است؛ به گونه‌ای که سازمان جهانی بهداشت در تعریف ابعاد وجودی انسان، به ابعاد جسمانی، روانی، اجتماعی و معنوی^۲ اشاره می‌کند و بعد چهارم، یعنی بعد معنوی را نیز در رشد و تکامل انسان مطرح می‌سازد (وست^۳، ۱۳۸۳ و هیل و هود، ۱۹۹۹). همچنین در چهارمین ویرایش راهنمای تشخیصی و آماری اختلالات روانی^۴ DSM-IV که در سال ۱۹۹۴ توسط انجمن روان‌پزشکی آمریکا انتشار یافته است، بخش جدیدی تحت عنوان ۷۶۲/۸۹ به نام «مشکلات مذهبی یا معنوی» وجود دارد. این روند در متن تجدیدنظر شده آن نیز، ادامه دارد.

معنویت از واژه لاتین اسپیریتاس^۵ گرفته شده است که به معنای نفس زندگی^۶ است (برادیف^۷، ۱۹۳۳؛ مک کو آری^۸، ۱۹۷۲). جیمز (۱۹۱۰) هم چهار خصوصیت برای تجارب معنوی شامل غیرقابل توصیف بودن، شهود، گذرا بودن^۹ و فعل‌پذیری را برمی‌شمارد.

معنویت شمولی جهانی دارد؛ اگرچه محتوای خاصی از انواع عقاید معنوی وجود دارد، اما همه فرهنگ‌ها مفهومی از نیروی غایی، متعالی، مقدس و الهی را در خود دارند؛ همچنین همه مذاهب در جستجوی کمک به افراد برای رسیدن به هسته ارتباطات وجودی و نقش مثبت و با ارزشی که افراد را به سمت رابطه دوستانه حمایت می‌کند، بوده‌اند که این بهتر از تلاش افراد برای کنار آمدن با رنج‌های زندگی است (پترسون و سلیگمن، ۲۰۰۴).

-
1. Spirituality
  2. Biopsychic socio spiritual
  3. William West
  4. Diagnostic and Statistical Manual –forth Edition
  5. Spiritias
  6. Breath of life
  7. Berdyayev
  8. Macguarrie
  9. Transiency

الکینز^۱، هداستورم و هوگز (۱۹۸۸) معتقدند که معنویت از واژه لاتین اسپیریتوس^۲ به معنای «نقش زندگی» یا «روشی برای بودن» و «تجربه کردن است» که با آگاهی یافتن از یک بعد غیرمادی به وجود می‌آید و ارزش‌های قابل مشخص، آن را معین می‌سازد. این ارزش‌ها به دیگران، خود، طبیعت و زندگی مربوطند و به هر چیزی که فرد به عنوان غایت قلمداد می‌کند اطلاق می‌شوند. بیکر (۲۰۰۳) معنویت را، آن چیزی که به همه مسایل زندگی معنا می‌بخشد، تعریف می‌کند. او معتقد است معنویت، تمرکز بر یک باور یا رابطه با یک نیروی متعالی است. معنویت جنبه‌ای از زندگی است که به آن هدف، معنا و شیوه عملکرد می‌دهد. یونگ (۱۳۷۰) بر اصیل و درونی بودن این گرایش‌ها تأکید می‌کند و این گرایش‌ها را اصیل‌ترین تجربیاتی می‌داند که در ذات هر انسانی نهفته است. اما فروید (۱۹۶۳)؛ به نقل از پترسون و سلیگمن، (۲۰۰۴) در برابر ادعاهای مربوط به تجربه‌های معنوی، موضع دیگری اتخاذ کرد و گفت: «من نمی‌توانم این احساسات اقیانوس‌گونه را در خود کشف کنم». کن ویلبر (۱۹۸۹)؛ به نقل از وست، (۱۳۸۳) قلمرو معنویت را به سه سطح تقسیم می‌کند که عبارتند از: سطح روحی^۳، سطح دقت و ظرافت^۴، و سطح علی^۵. فراتر از این سطوح، سطح نهایی است که آن را آتمن می‌نامند و معتقد است شامل کلیه تجربه‌های بشر می‌باشد.

اما تعریف دیگر متعلق به پترسون و سلیگمن (۲۰۰۴) است که معنویت را ارتباط خصوصی و صمیمی بین انسان و خدا می‌داند و معتقدند دامنه‌ای از فضیلت‌ها نشانه معنویت می‌باشد که در زندگی نمایانند و در یک زندگی خوب تجلی می‌یابند. معنویت جدا از مذهب تاریخچه کوتاهی دارد و این امر به علت مقابله با مادی‌گری مطرح شده است (کونینگ و همکاران، ۲۰۰۱)؛ به هر حال، مطالعات اخیر نشان می‌دهد که بعضی از افراد تفاوت ذاتی بین معنویت و مذهبی بودن قایل هستند (ماتیس^۶، ۲۰۰۰؛ زینباور^۷، ۱۹۹۷).

---

1. Elkins
2. Spiritus
3. Psychic
4. Subtle
5. Causal
6. Mattis
7. Zinnbauer

آلپورت برای اولین بار افراد را براساس دو نوع نگرش طبقه‌بندی نمود، افرادی که مذهب آنها ناپخته و بیرونی است و افرادی که مذهبی پخته و درونی دارند (افراد معنوی). درهرحال، نکته مهم این است که بین مذهب به عنوان یک نهاد یا سازمان، احساس مذهبی بودن و معنویت تمایز قایل شویم (پترسون و سلیگمن، ۲۰۰۴). زین باور، کولی‌گس (۱۹۹۷) و ماتیس (۲۰۰۰) اظهار می‌کنند که هر دو کلمه مذهبی بودن و معنویت بر باوری نسبت به وجود یک جنبه متعالی از زندگی دلالت می‌کنند؛ به هر حال، مذهبی بودن عقیده‌ای است که درجه‌ای از پذیرش افراد در فعالیت‌های عمومی و خصوصی عبادت کردن را نشان می‌دهد. معنویت، درمقابل، به توصیف ارتباط‌های خصوصی و صمیمی بین انسان و خدا اطلاق می‌شود و دامنه‌ای از فضیلت‌ها نشانه این ارتباط می‌باشد؛ درنهایت می‌توان گفت که افعال مذهبی، تجلی معنویت را تسهیل می‌کند تا شخصیت معنوی سریعتر شکل گیرد.

همچنین مقیاس‌های ساخته شده قبلی نیز مورد بررسی قرار گرفت؛ برای مثال، غباری‌بناب، غلامعلی و محمدی (۱۳۸۴) آزمون «تجربه معنوی دانشجویان» را با ۷۵ سؤال ساختند. ۶ عامل به دست آمد که عبارتند از عامل اول: معنایابی در زندگی؛ عامل دوم: تأثیر ارتباط با خدا؛ عامل سوم: شکوفایی و فعالیت معنوی؛ عامل چهارم: تجربیات متعالی و عرفانی؛ عامل پنجم: تجربیات سلبی؛ عامل ششم: فعالیت‌های اجتماعی و مذهبی می‌باشد. مقیاس دیگری که توسط مک‌شری و همکاران (۲۰۰۲) به نقل از غباری‌بناب و همکاران، (۱۳۸۴) تهیه شده است، دربرگیرنده «بعد امیدواری»، «در معنایابی در زندگی»، «توانمندی گذشت از خطای دیگران»، «باورها و ارزش‌های اخلاقی»، «مراقبت‌های معنوی»، داشتن رابطه حسنه با دیگران، «باور به خدا»، «اخلاقی بودن»، «خلاقیت» و «اظهار وجود» می‌باشد. مقیاس دیگری که در مورد باورهای معنوی است و توسط هاچ و همکاران (۱۹۹۸)؛ به نقل از غباری‌بناب و همکاران، (۱۳۸۴) ساخته شده است، دربرگیرنده دیدگاه‌های مسیحیت، یهودیت، اسلام و هندوئیسم می‌باشد.

این مقیاس، چهارخرده‌مقیاس دارد که عبارتند از: مراسم عبادی بیرونی؛ سیالی

درونی؛ مراقبه وهستی‌نگری؛ تواضع و فروتنی. کس و همکارانش (۱۹۹۱) آزمون «شاخص هسته‌ای تجربیات معنوی» را با ۱۱ گویه تدوین کردند و درنهایت آنان سه عامل با چرخش واریماکس در این آزمون به‌دست آوردند.

هدف اصلی این تحقیق ساخت مقیاسی برای سنجش گرایش‌های معنویت افراد بود. لزوم ارزیابی گرایش‌های معنوی افراد آن هم براساس مقیاسی که صرفاً گرایش‌های دینی یا مذهبی را مدنظر قرار ندهد، با توجه به بافت فرهنگی - دینی ایران می‌تواند محققان را در بررسی دقیق‌تر بعد چهارم انسان یاری کند؛ علاوه بر این، به دلیل ضرورت تطابق آزمون‌ها با بافت فرهنگی و بومی هر کشوری، برای تدوین پرسشنامه گرایش‌های معنوی دانشجویان، سؤالات آن با توجه به متون موجود در این زمینه و نیز شرایط فرهنگی - مذهبی غالب در کشور، تدوین پرسشنامه گرایش‌های معنوی مورد اهتمام قرار گرفت؛ بر این اساس در این تحقیق، ساخت پرسشنامه گرایش‌های معنوی، تعیین روایی و پایایی و تعیین عوامل بنیادی این پرسشنامه مدنظر قرار گرفت.

روش

طرح تحقیق مورد استفاده در این پژوهش توصیفی از نوع پیمایشی بود. جامعه آماری این پژوهش کلیه دانشجویان دوره‌های کارشناسی و کارشناسی ارشد دانشگاه اصفهان در نیمسال اول ۸۷-۱۳۸۶ بودند. بر این اساس، نمونه پژوهشی هم شامل ۳۰۷ نفر (۱۵۱ پسر و ۱۵۶ دختر) از دانشجویان دوره‌های کارشناسی و کارشناسی ارشد دانشگاه اصفهان بودند که به صورت تصادفی انتخاب شدند.

ابزار پژوهش مورد استفاده، بر مبنای اطلاعاتی که از پیشینه نظری و تجربیات محققان به‌دست آمده بود، جهت ساخت مقیاس موردنظر استفاده شد؛ بدین‌منظور در وهله اول برخی نظریه‌های غربی در زمینه معنویت مانند نظریه‌های ویلیام جیمز (۱۹۰۲)، یونگ (۱۹۳۳)، کولی گس (۱۹۹۷)، الدز (۱۹۹۳)، ماتیس، (۲۰۰۰)، پترسون و سلگمن، (۲۰۰۴) و از نظریه‌های صاحب‌نظران شرقی مرتبط، از نظرات غزالی، فیض کاشانی، محی‌الدین عربی و ملکیان (۱۳۸۶) مورد استفاده قرار گرفت تا ابعاد و

جنبه‌های مختلف گرایش‌های معنوی شناسایی شود و روش‌های مناسب اندازه‌گیری معنویت مشخص شود.

برای مثال ابن‌عربی از تجربه معنویت در غالب تجربه‌های عرفانی و مقام حیرت سخن می‌گوید. از دیدگاه وی عارف، هستی واحد حق تعالی را در آینه اشیاء و حوادث مشاهده می‌کند و در همه کثرات، وحدت را می‌نگرد (غباری‌بناب و همکاران، ۱۳۸۴). ابن‌عربی در جای دیگر بیان می‌کند عارف کامل خدا را در هر صورتی که بدان تجلی کند و در هر صورتی که بدان درآید، می‌شناسد (شیروانی، ۱۳۸۱).

مطالعه این دیدگاه‌ها نشان می‌دهد که جریان تجارب عرفانی و معنوی در شرق و غرب بسیار به هم نزدیک است؛ برای مثال، اریک فروم (۱۹۷۰) معتقد است که بین معنویت و عرفان شرق (مولوی) و غرب (مایستر اکهارت) تشابهاتی وجود دارد (غباری‌بناب و همکاران، ۱۳۸۴). بررسی‌های اولیه این متون نشان داد افراد دارای گرایش‌های معنوی، بعدی روحانی و فرامادی را در زندگی تجربه می‌کنند. این افراد دارای هدف و رسالت در زندگی هستند، به ارزش‌های مادی وقعی نمی‌نهند و آرمان‌گرا هستند؛ بدین معنا که همواره جهانی بهتر را در ذهن خود به تصویر می‌کشند. این گزاره‌ها در ابتدا ۳۵ ماده بود که پس از جرح و تعدیل و بررسی آن توسط متخصصان مختلف به ۳۳ گزاره تقلیل یافت.

علاوه بر آن، به منظور تعیین روایی وابسته به عامل پرسشنامه گرایش‌های دینی از پرسشنامه معبد استفاده شد. این پرسشنامه در آخرین فرم خود دارای ۶۵ سؤال است که عمل (نه اعتقاد و انگیزش) به باورهای اسلامی را اندازه‌گیری می‌کند.

موارد آزمون در چهار حوزه، عمل به واجبات و مستحبات، فعالیت‌های مذهبی و در نظر گرفتن مذهب در تصمیم‌گیری‌ها و انتخاب‌های زندگی قرار دارد. ضریب پایایی باز آزمون مقیاس برای دانشجویان دانشگاه شریف ۰/۸۹، دانشجویان دانشگاه قزوین ۰/۸۸ می‌باشد. ضریب همبستگی محاسبه پایایی از طریق دو نیمه کردن آزمون ۰/۸۳ بوده است.

همسانی درونی محاسبه شده برای آزمون از طریق فرمول آلفای کرانباخ ۰/۹۳۶۷

بوده است؛ در نتیجه تحلیل عوامل آزمون، سؤالات به دو عامل $M1=$ واجبات و محرمات و $M2=$ مستحبات و مکروهات تقسیم شدند (گلزاری، برجعلی، ۱۳۸۴، به نقل از قادری، ۱۳۸۵)؛ همچنین از یک پرسشنامه جمعیت‌شناختی برای کسب اطلاعاتی همچون سن، تحصیلات، میزان مذهبی بودن والدین، طبقه اقتصادی - اجتماعی و رشته تحصیلی استفاده شد.

یافته‌ها

از مجموع ۳۰۷ آزمودنی، ۱۳/۷٪ متأهل ۸۶/۳٪ مجرد بودند. ۱۰/۱٪ دانشجویان دوره کارشناسی ارشد و ۸۹/۹٪ دانشجویان دوره کارشناسی بودند. از لحاظ وضعیت اجتماعی و اقتصادی، ۲/۶٪ آزمودنی‌ها خود را متعلق به طبقه اجتماعی پایین، ۴۷/۲٪ خود طبقه متوسط، ۴۴/۳٪ طبقه خوب و ۵/۸٪ خود را متعلق به طبقه اقتصادی اجتماعی مرفه یا بسیار خوب ارزیابی کرده‌اند. میانگین سنی مشارکت‌کنندگان ۲۱/۲۸ و انحراف معیار آن ۱/۸ بود.

در ابتدا به منظور تعیین عوامل بنیادی پرسشنامه گرایش‌های معنوی، از تحلیل عاملی به شیوه چرخش عوامل اصلی استفاده شد. در این زمینه، نتایج آزمون کفایت نمونه نشان داد که حجم نمونه مورد نظر برای تحلیل عوامل مناسب است ($kmo=0/921$)؛ همچنین آزمون کرویت بارتلت با درجه آزادی $df=0/528$ و مجذور کای تقریبی ($\chi^2=4998/325$) در سطح $P<0/001$ معنادار بود که نشانگر وجود همبستگی بین مؤلفه‌های پرسشنامه - به عنوان یک پیش‌فرض دال بر وجود همبستگی بین مؤلفه‌ها در جامعه - معنی‌دار است؛ لذا با رعایت این پیش‌فرض مربوط به تحلیل عاملی، می‌توان تحلیل عوامل را انجام داد.

تعداد عوامل استخراج شده از پرسشنامه گرایش‌های معنوی دانشجویان و میزان واریانس استخراج شده در تحلیل عوامل مرتبه اول را می‌توان در جدول (۱) مشاهده نمود.

جدول (۱) بارهای عاملی و واریانس استخراج شده
از پرسشنامه گرایش‌های معنوی دانشجویان

مجموع بارهای چرخش یافته			مقدار ویژه اولیه			عوامل
واریانس تجمعی	واریانس استخراج شده	مقدار ویژه	واریانس تجمعی	واریانس استخراج شده	مقدار ویژه	
۱۳/۹۸	۱۳/۹۸	۴/۶۱	۳۴/۷۵	۳۴/۷۵	۱۱/۵	۱
۲۶/۱۵	۱۲/۱۷	۴/۰۱	۴۱/۶۱	۶/۸۷	۲/۲۷	۲
۳۴/۳۵	۸/۲۱	۲/۷۱	۴۶/۸۴	۵/۲۳	۱/۷۳	۳
۴۲/۱۸	۷/۸۳	۲/۳۸	۵۱/۳۲	۴/۴۸	۱/۴۸	۴
۴۹/۴۸	۷/۲۹	۲/۴۱	۵۵/۵۴	۴/۲۲	۱/۴۰	۵
۵۶/۳۱	۶/۸۳	۲/۲۵	۵۸/۷۲	۳/۱۸	۱/۰۵	۶
۶۱/۷۶	۵/۴۵	۱/۷۹	۶۱/۷۶	۳/۰۴	۱/۰۰	۷

در مجموع در مرتبه اول هفت عامل استخراج شد که این هفت عامل براساس ۶۱/۷۶ درصد واریانس کل پرسشنامه استخراج شد. سؤالات مربوط به این هفت عامل را می‌توان در جدول (۲) مشاهده نمود.

جدول (۲) ماتریس عوامل، سؤالات و بارهای عاملی در تحلیل عوامل مرتبه اول

عامل اول		عامل دوم		عامل سوم		عامل چهارم		عامل پنجم		عامل ششم		عامل هفتم	
سؤال	بار عاملی	سؤال	بار عاملی	سؤال	بار عاملی	سؤال	بار عاملی	سؤال	بار عاملی	سؤال	بار عاملی	سؤال	بار عاملی
۲۱	۰/۷۰	۱۲	۰/۸۰	۳۱	۰/۶۰	۲۳	۰/۷۰	۲	۰/۸۰	۳۳	۰/۶۰	۳۳	۰/۷۶
۱۴	۰/۶۷	۲۲	۰/۷۸	۱۶	۰/۶۱	۲۹	۰/۶۶	۱	۰/۷۹	۳۰	۰/۶۰	۲۸	۰/۶۴
۶	۰/۶۶	۷	۰/۷۷	۱۷	۰/۵۰	۲۵	۰/۶۰	۳	۰/۶۷	۱۸	۰/۵۶	۲۶	۰/۵۷
۱۳	۰/۶۳	۵	۰/۷۳	۲۴	۰/۳۷	۲۷	۰/۴۸				۰/۴۴		
۸	۰/۶۳	۴	۰/۶۴										
۲۰	۰/۶۰	۹	۰/۶۲										
۱۵	۰/۶۱												
۱۰	۰/۶۲												
۱۱	۰/۵۱												

با توجه به استخراج ۷ عامل برای ۳۳ سؤال، که تعداد عامل نسبتاً زیادی را شامل می‌شود، به منظور محدود ساختن تعداد عوامل، تحلیل عاملی مرتبه دوم صورت گرفت. این تحلیل براساس عوامل ارایه شده برای هر عامل و براساس روش تحلیل عامل‌های چرخش یافته انجام شد. تعداد عوامل و بارهای عاملی استخراج شده از تحلیل عاملی مرتبه دوم در جدول (۳) ارائه شده است.

جدول (۳) تعداد عوامل و بارهای عاملی استخراج شده از تحلیل عوامل مرتبه دوم

عوامل	مقدار ویژه	درصد واریانس	درصد واریانس تجمعی
۱	۱	۱۴/۲۹	۱۴/۳
۲	۱	۱۴/۲۹	۲۸/۵۷
۳	۱	۱۴/۲۹	۴۲/۸۶
۴	۱	۱۴/۲۹	۵۷/۱۴

همانطور که مشاهده می‌شود، مقدار ویژه هر عامل برابر با یک و میزان واریانس استخراجی از هر عامل هم ۱۴/۲۹٪ می‌باشد. در مجموع هم چهار عامل استخراج شده براساس ۵۷/۱۴٪ از واریانس کل سؤالات پرسشنامه استخراج شده است. سؤالات مربوط به هر عامل به همراه ضرایب بارهای عاملی آنها در جدول (۴) ارائه شده است.

جدول (۴) گویه‌ها و بارهای عاملی عوامل نهایی پرسشنامه گرایش‌های معنوی

۴		۳		۲		۱	
بار عاملی	سؤال	بار عاملی	سؤال	بار عاملی	سؤال	بار عاملی	سؤال
۰/۶۴	۴	۰/۷۸	۱	۰/۴۴	۱۸	۰/۶۶	۶
۰/۷۳	۵	۰/۸۲	۲	۰/۶۲	۱۹	۰/۶۳	۸
۰/۷۶	۷	۰/۶۷	۳	۰/۵۳	۲۶	۰/۶۳	۱۰
۰/۶۳	۹	۰/۶۰	۱۶	۰/۶۴	۲۸	۰/۵۲	۱۱
۰/۸۲	۱۲	۰/۵۱	۱۷	۰/۵۵	۳۰	۰/۶۳	۱۳
۰/۷۸	۲۲	۰/۳۷	۲۴	۰/۶۱	۳۲	۰/۶۷	۱۴
		۰/۶۰	۳۱	۰/۷۶	۳۳	۰/۶۳	۱۵
						۰/۶۰	۲۰
						۰/۷۰	۲۱
						۰/۷۰	۲۳
						۰/۶۱	۲۵
						۰/۴۸	۲۷
						۰/۶۵	۲۹

همانطور که در جدول (۴) مشاهده می‌شود، ستون اول اختصاص یافته است به سؤالات هر عامل و ستون دوم بار عاملی سؤال در همان عامل را نشان می‌دهد. در این

جدول عامل اول از ۱۳ ماده، عامل دوم از ۷ ماده، عامل سوم از ۷ ماده و عامل چهارم از ۶ ماده سؤال تشکیل شده است؛ در نهایت با توجه به ماده‌هایی که تحت هر عامل قرار گرفته است، ۴ عامل بدین شرح گزارش می‌شود: عامل اول از ۱۳ ماده با دامنه بارعاملی بین ۰/۴۸ الی ۰/۷۰ تشکیل شده است. با توجه به سؤال‌های تشکیل‌دهنده عامل اول، این عامل را می‌توان به عنوان «باورهای معنوی» نامگذاری کرد. عامل دوم از ۷ ماده با دامنه بارعاملی بین ۰/۴۴ الی ۰/۷۶ تشکیل شد. با توجه به سؤال‌های مربوط می‌توان عامل دوم را به عنوان «تجربه معنویت در زندگی» نامگذاری کرد. عامل سوم از ۷ ماده با بارعاملی ۰/۳۷ الی ۰/۷۸ تشکیل شد. با توجه به سؤال‌هایی که در زیر عامل سوم قرار می‌گیرند می‌توان آن را به عنوان «خودشکوفایی معنوی» نامگذاری کرد. عامل چهارم از ۶ ماده با بارعاملی ۰/۶ الی ۰/۸ تشکیل شد. با توجه به ماهیت سؤال‌هایی که در زیر عامل چهارم قرار می‌گیرند، می‌توان آن را «فعالیت‌های اجتماعی مذهبی» نامگذاری کرد.

جدول (۵) نامگذاری و ضریب آلفای کرونباخ مؤلفه‌های مقیاس گرایش‌های معنوی

نام عامل	تعداد گویه	سئوالات	آلفای کرونباخ
۱- باورهای معنوی	۱۳	۶-۸-۱۰-۱۱-۱۳-۱۴-۱۵-۲۰-۲۱-۲۳-۲۵-۲۷-۲۹	۰/۸۹
۲- تجربه معنویت در زندگی	۷	۱۸-۱۹-۲۶-۲۸-۳۰-۳۲-۳۳	۰/۶۳
۳- خودشکوفایی معنوی	۷	۱-۲-۳-۱۶-۱۷-۲۴-۳۱	۰/۸۳
۴- فعالیت‌های اجتماعی مذهبی	۶	۴-۵-۷-۹-۱۲-۲۲	۰/۸۸
کل پرسشنامه	۳۳	_____	۰/۹۳

همانطور که در جدول ۵ مشاهده می‌شود، برای بررسی «اعتبار» مقیاس ۳۳ ماده‌ای، ضریب آلفای کرونباخ به تفکیک مؤلفه‌های نظری مقیاس انجام شد. بررسی همسانی درونی سئوالات هر مؤلفه نشان داد که مؤلفه‌های به دست آمده از همسانی درونی نسبتاً بالایی برخوردار می‌باشند.

همانطور که ملاحظه می‌شود مؤلفه اول یا مؤلفه باورهای معنوی با ۱۳ ماده، بالاترین ضریب (۰/۸۹) و مؤلفه دوم یا مؤلفه‌های تجربه معنویت در زندگی با ۷ ماده کمترین ضریب (۰/۶۳) همسانی را به خود اختصاص داده است. ضریب آلفای کل هم برابر با ۰/۹۳ می‌باشد.

برای بررسی روایی مقیاس ۳۳ ماده‌ای با توجه به آنکه مقیاس از ۴ مؤلفه ترکیب شده است، نمره کل هر مؤلفه محاسبه شد و سپس نمره کل مقیاس (۳۳ ماده) محاسبه شد و در نهایت ضرایب همبستگی مؤلفه‌ها با یکدیگر و نمره کل مقیاس به دست آمد. این همبستگی‌ها به منظور تأمین روایی مجدد پرسشنامه با استفاده از روش همبستگی مؤلفه‌ها با نمره کل صورت گرفته است.

جدول (۶) ماتریس همبستگی مؤلفه‌های پرسشنامه گرایش‌های معنوی با نمره کل

مؤلفه‌ها	باورهای معنوی	تجربه معنویت در زندگی	خودشکوفایی معنوی	فعالیت‌های اجتماعی و مذهبی
باورهای معنوی	-			
تجربه معنویت در زندگی	۰/۵۲*			
خودشکوفایی معنوی	۰/۷۵*	۰/۵۲*		
فعالیت‌های اجتماعی و مذهبی	۰/۵۶*	۰/۴۲*	۰/۶۲*	
نمره کل	۰/۸۹*	۰/۷۱*	۰/۸۸*	۰/۷۸*

* P<0.01

همانطور که جدول (۶) نشان می‌دهد کلیه همبستگی‌ها بین مؤلفه‌ها با یکدیگر و مؤلفه‌ها با نمره کل مقیاس در سطح $P < 0.01$ معنادار است. بیشترین همبستگی بین مؤلفه «باورهای معنوی» و نمره کل مقیاس ($r = 0.89$) و کمترین همبستگی بین ۲ مؤلفه «تجربه معنویت در زندگی» و «فعالیت‌های اجتماعی و مذهبی» ($r = 0.42$) مشاهده می‌شود. در مجموع کلیه مؤلفه‌ها با نمره کل مقیاس، ضرایب همبستگی بالا و درخور توجهی نشان می‌دهند.

علاوه بر این، جهت تعیین روایی پرسشنامه گرایش‌های معنویت از روش تعیین روایی وابسته به ملاک نیز استفاده شد؛ بدین منظور پرسشنامه گرایش‌های معنوی به همراه پرسشنامه معبد استفاده شد که نتایج حاصل از آن در جدول (۷) ارائه شده است.

جدول (۷) ضرایب روایی وابسته به ملاک پرسشنامه گرایش‌های معنوی و پرسشنامه معبد

گرایش‌های دینی معبد	باورهای معنوی	تجربه معنویت در زندگی	خودشکوفایی معنوی	فعالیت‌های اجتماعی و مذهبی	کل (گرایش‌های معنوی)
واجبات و محرمات	۰/۷۰*	۰/۵۷*	۰/۶۸*	۰/۶۹*	۰/۷۴*
مستحبات و مکروهات	۰/۷۲*	۰/۶۵*	۰/۷۱*	۰/۷۸*	۰/۷۹*
کل (معبد)	۰/۷۵*	۰/۶۳*	۰/۷۳*	۰/۷۶*	۰/۸۰*

* P<0.01

همان‌طور که در جدول (۷) ملاحظه می‌شود، ضریب همبستگی بین خرده‌مقیاس‌ها و نمره کل پرسشنامه گرایش‌های معنوی و خرده‌مقیاس «واجبات و مستحبات» در دامنه ۰/۷۴-۰/۵۷ بود. ضریب همبستگی بین خرده‌مقیاس‌ها و نمره کل پرسشنامه گرایش‌های معنوی و خرده‌مقیاس «مستحبات و مکروهات» بین ۰/۷۹-۰/۶۵ و ضریب همبستگی بین خرده‌مقیاس‌ها و نمره کل پرسشنامه گرایش‌های معنوی و نمره کل پرسشنامه معبد هم بین ۰/۸۰-۰/۶۳ بود. همگی این ضرایب همبستگی در سطح خطای کمتر از ۰/۰۱ معنی‌دار بودند و بیانگر ضریب روایی بالای پرسشنامه گرایش‌های دینی در ارتباط با تست معبد بودند.

بحث و نتیجه‌گیری

بررسی ماتریس همبستگی مؤلفه‌های چهارگانه با کل مقیاس نشان داد که مؤلفه «باورهای معنوی» با همبستگی (۰/۸۹) و تجربه معنویت در زندگی با همبستگی (۰/۷۱) پایین‌ترین مقدار همبستگی با کل آزمون را داشتند. همبستگی سایر مؤلفه‌ها بین این دو مقدار در نوسان است. این ضرایب همبستگی در سطح ($P < 0/01$) معنادار بودند؛ علاوه بر آن، ضریب همبستگی نمره کل و خرده‌مقیاس‌های گرایش‌های معنوی با پرسشنامه معبد هم همبستگی ۰/۷۹-۰/۵۷ با خرده‌مقیاس‌های معبد و همبستگی‌های بین ۰/۸۰-۰/۶۳ با نمره کل معبد را نشان داد. بررسی مؤلفه‌ها و سؤالات آزمون گرایش‌های معنوی نشان داد آزمون موردنظر از اعتبار بالایی برخوردار است. پس از تحلیل عوامل، چهار عامل اصلی با ارزش ویژه بالاتر از یک به دست آمدند.

نتایج نهایی تحلیل عاملی نشان می‌دهد که عامل اول «باورهای معنوی» از ۱۳ گویه تشکیل شده است. این عامل دربرگیرنده «رضایت از زندگی»، «کسب معنا در زندگی»، «امیدواری»، «اعتقاد به خداوند»، «راز و نیاز با خداوند» می‌باشد. این عامل بیشتر بر حضور خداوند در زندگی و پوچ ندانستن زندگی، نداشتن تشویش و نگرانی و اعتقاد به خداوند را دربرمی‌گیرد. عامل دوم «تجربه معنویت در زندگی» می‌باشد که از ۷ گویه تشکیل شده و «احساس رضایت از زندگی»، «رعایت مسائل اخلاقی» و «داشتن

احساسات پاک در رابطه با خود و خداوند» را شامل می‌شود. این عامل به رعایت اصول اخلاقی سفارش شده از سوی خداوند و احساس و نزدیکی بین خود و خداوند را نیز شامل می‌گردد. عامل سوم، «خودشکوفایی معنوی» است که ۷ گویه به این عامل اختصاص یافته است. این عامل «خودشکوفایی»، «رابطه صمیمانه با خود و خداوند»، «اعتماد به خداوند»، «حمد و سپاس» و در کل کسب رضایت خداوند و حرکت در جهت دستیابی به معنویت با انجام افعال معنوی را شامل می‌شود. عامل چهارم، «فعالیت‌های اجتماعی و مذهبی» دارای ۶ ماده گویه می‌باشد که انجام فعالیت‌های مذهبی مانند: «خواندن کتاب‌های مذهبی»، «برقراری تماس با افراد مذهبی»، «انجام فعالیت‌های اجتماعی در رابطه با مذهب» و افزایش معنویت در خود با استفاده از منابع و انجام اعمال مذهبی را شامل می‌شود.

پس از اکتشاف چهار عامل، ضرایب همبستگی عامل‌ها با یکدیگر و با نمره کل مقایسه شد. نتایج نشان داد که سؤالات مربوط به مولفه اول یعنی باورهای معنوی (همبستگی ۰/۸۹)، عامل دوم یا تجربه معنویت در زندگی (همبستگی ۰/۶۳)، عامل سوم، خودشکوفایی معنوی (همبستگی ۰/۸۳) و درنهایت عامل چهارم که فعالیت‌های اجتماعی و مذهبی را شامل می‌شد دارای همبستگی ۰/۸۸ می‌باشد و باید اذعان نمود که همگی در سطح خطای کمتر از ۰/۰۱ معنادار می‌باشند.

غباری‌بناب و همکاران (۱۳۸۴)، آزمون «تجربه معنوی دانشجویان» را با ۷۵ سؤال ساختند. تحلیل عوامل بر روی ۷۵ ماده سؤال اجرا شد. در تحلیل عاملی اولیه، ۱۹ عامل با ارزش ویژه بالاتر از ۱ به دست آمد. اما براساس ارزش ویژه بالاتر از ۲ و نمودار شیب‌دار، ۶ عامل انتخاب شدند و تحلیل عوامل بعدی با محدود شدن به این ۶ عامل، صورت گرفت. عامل اول «معنایابی در زندگی» از ۱۹ سؤال تشکیل شده که دربرگیرنده درک معنای زندگی، تجربه مثبت در زندگی، احساس خوشبختی، و رضایت از زندگی و معنای زندگی است. عامل دوم، «تأثیر ارتباط با خدا» از ۱۵ ماده سؤال تشکیل شده است که دربرگیرنده رابطه انسان با خدا، عبادت، راز و نیاز، دوستی با خدا، احساس مثبت از داشتن رابطه با خدا می‌باشد. عامل سوم، «شکوفایی و فعالیت معنوی» از

۱۰ ماده سؤال تشکیل شده است و شکوفایی روحانی معنوی، شکوفا کردن استعدادهای معنوی و شکوفایی مذهبی را دربرمی‌گیرد. عامل چهارم، «تجربیات متعالی و عرفانی» از ۱۵ سؤال تشکیل شده است که نشان‌دهنده تجارب متعالی مانند: توحید یافتگی در کل، تجربه حقیقت و کمال مطلق، تجربه حیرت و انکشاف حقیقت مطلق برای فرد، یگانگی با هستی و رویارویی با امر قدسی می‌باشد. عامل پنجم، «تجربیات سلبی» از ۱۱ سؤال تشکیل شده است و بیانگر عدم تجارب عرفانی و معنوی است. عامل ششم، «فعالیت‌های اجتماعی و مذهبی» است که دارای ۵ ماده سؤال است و معرف شرکت فرد در فعالیت‌های اجتماعی و مذهبی، کمک به مساجد و مؤسسات مذهبی می‌باشد.

این مقیاس با مقیاس تهیه شده در این پژوهش از نظر عنوان و تا حدودی از نظر محتوا متفاوت است؛ به این صورت که مقیاس مورد نظر تأکید بر تجربیات معنوی و مقیاس ساخته شده توسط پژوهشگران بر گرایش‌های معنوی تأکید دارد؛ با این حال، عامل اول این مقیاس «معنایابی در زندگی» با عامل اول پرسشنامه گرایش‌های معنوی در درک معنای زندگی، رضایت از زندگی و پوچ ندانستن زندگی رابطه دارد؛ عامل دوم، پرسشنامه غباری‌بناب و همکاران، «تأثیر ارتباط با خدا» می‌باشد که با عامل دوم مقیاس حاضر ارتباط زیادی دارد. عامل ششم یا فعالیت‌های اجتماعی و مذهبی نیز با عامل چهارم پرسشنامه حاضر هماهنگی دارد؛ با این تفاوت که در کلیه موارد فوق سؤالات بیشتری نسبت به مقیاس حاضر وجود دارد، اما می‌تواند این نکته را مد نظر قرار داد که در سنجش معنویت اولاً باید گرایش افراد به معنویت و ثانیاً تجربیات معنوی آنها را مورد بررسی قرار داد؛ به هر حال، پرسشنامه حاضر به لحاظ کمتر بودن سؤالات رغبت بیشتری در پاسخ به سؤالات ایجاد می‌کند و خصوصیات دیگری را تحت پوشش قرار می‌دهد.

مقیاس دیگری که توسط مک‌شری و همکاران (۲۰۰۲)، تهیه شده است، دربرگیرنده «بعد امیدواری»، «در معنایابی در زندگی»، «توانمندی گذشت از خطای دیگران»، «باورها و ارزش‌های اخلاقی»، «مراقبت‌های معنوی»، «داشتن رابطه حسنه با دیگران»، «باور به خدا»، «اخلاقی بودن»، «اخلاقیّت» و «اظهار وجود» می‌باشد؛ همانطور که در این

مقیاس نیز مشاهده می‌شود، اکثر ابعاد کشف شده در این مقیاس با عوامل بدست آمده در «مقیاس گرایش‌های معنوی» پژوهش حاضر هماهنگی دارد. به عنوان مثال، معنایابی در زندگی، باور به خدا، توانمندی گذشت از خطای دیگران، اخلاقی بودن، با ابعاد باورهای معنوی، تجربه معنویت در زندگی و خودشکوفایی معنوی که در مقیاس گرایش‌های معنوی توسط پژوهشگران حاضر به دست آمده‌اند، هماهنگی دارند؛ با این تفاوت که در مقیاس حاضر ماده‌های بیشتر و دقیق‌تری نسبت به مقیاس فوق‌الذکر مورد سنجش قرار می‌گیرند.

مقیاس دیگری که در مورد باورهای معنوی است و توسط هاج و همکاران (۱۹۹۸)، ساخته شده است، دربرگیرنده دیدگاه‌های مسیحیت، یهودیت، اسلام و هندوئیسم می‌باشد. این مقیاس، چهار خرده‌مقیاس دارد و خرده‌مقیاس اول آن شامل «مراسم عبادی بیرونی» می‌باشد که ۱۳ ماده دارد و بیانگر شرکت در فعالیت‌های معنوی و نقش این فعالیت‌ها در رشد بعد معنوی فرد است. خرده‌مقیاس دوم، شامل ۱۱ ماده و دربرگیرنده «سیالی درونی» است؛ به عبارت دیگر، این خرده‌مقیاس، منعکس‌کننده «رشد و باورهای درونی» است. خرده‌مقیاس سوم، شامل ۷ ماده و بیانگر «مراقبه» و «هستی‌نگری» است و نقش مراقبه را در معنویت درونی، مورد بررسی قرار می‌دهد. خرده‌مقیاس چهارم، دارای ۴ ماده می‌باشد و نشانگر «تواضع و فروتنی» است. این خرده‌مقیاس، تواضع و فروتنی و نقش آن را در زندگی فردی مورد بررسی قرار می‌دهد. این مقیاس، ضریب آلفای متفاوتی برای خرده‌مقیاس‌های چهارگانه دارد که ضریب آلفای خرده‌مقیاس اول این مقیاس برابر ۰/۹۸، خرده‌مقیاس دوم برابر ۰/۷۴، خرده‌مقیاس سوم ۰/۷۰ و خرده‌مقیاس چهارم ۰/۵۱ است. از بین خرده‌مقیاس‌های این مقیاس، خرده‌مقیاس اول که مربوط به مراسم عبادی بیرونی است، بیشترین شباهت را با مؤلفه «فعالیت‌های اجتماعی و مذهبی» دارد و خرده‌مقیاس دوم «سیالی درونی» با مؤلفه «خودشکوفایی معنوی» مقیاس پژوهشگران هماهنگی نشان می‌دهد. البته دو خرده‌مقیاس دیگر، متفاوت از عواملی هستند که پژوهشگران در مقیاس «گرایش معنوی» به دست آورده‌اند و با توجه به مفاهیم نظری و تعاریف جدید معنویت می‌توان گفت که مقیاس

حاضر تا حدودی بهتر از مقیاس هاچ و همکاران (۱۹۹۸)، معنویت را می‌سنجد. کس و همکارانش (۱۹۹۱) آزمون «شاخص هسته‌ای تجربیات معنوی» را با ۱۱ گویه تدوین کردند؛ درنهایت آنان سه عامل با چرخش واریماکس در این آزمون به دست آوردند که عبارتند از: عامل اول، دربرگیرنده گویه‌های ۱ الی ۷ می‌باشد (با ارزش ویژه ۴/۵۸ که سهم عمده واریانس را به خود اختصاص می‌داد). مواد ۹ و ۱۰ با ارزش ویژه ۱/۹۶ و گزاره‌های ۸ و ۱۱ با ارزش ویژه ۱/۲۹ در این آزمون از خود را نشان دادند. با توجه به اینکه سؤالات ۸ و ۱۱، و علاوه بر این سؤالات ۹ و ۱۰ به علت کم بودن سؤالات نتوانستند عامل جداگانه‌ای را تشکیل دهند؛ لذا تحلیل دوباره بر روی همین عامل اول (سؤالات ۱ الی ۷) صورت گرفت و در نتیجه سؤالات ۳ و ۵ و ۷ تجربیاتی را که منجر به اعتقاد و باور به خدا می‌شوند، اندازه می‌گیرند. سؤالات ۱ و ۲ و ۴ و ۶ دربرگیرنده رفتارها و نگرش‌ها هستند که «تجربه ارتباط نزدیکی با خدا» با بیان می‌دارند؛ هرچند که این مقیاس با مقیاس تهیه شده توسط پژوهشگران از لحاظ تعداد عوامل استخراج شده و محتوا تفاوت‌هایی دارد، شباهت‌هایی نیز بین این دو مقیاس وجود دارد؛ به عنوان مثال، عامل خودشکوفایی معنوی و باورهای معنوی که در مقیاس پژوهشگران حاضر استخراج شده‌اند، شباهت‌های زیادی از لحاظ محتوا به مؤلفه‌های «اعتقاد و باور به خدا» و «تجربه نزدیکی و قرب به خدا» که مقیاس کس و همکاران (۱۹۹۱) به دست آورده‌اند، دارد؛ اما مقیاس حاضر تعداد سؤالات بیشتری در مورد معنویت و گرایش‌های افراد به آن دارد و نسبت به شاخص هسته‌ای تجربیات معنوی رجحان دارد.

به نظر می‌رسد از پرسشنامه معنوی در جهت ارزیابی گرایش‌های معنوی افراد در مطالعات و پژوهش‌های مختلفی می‌توان استفاده کرد؛ همچنین، در موقعیت‌های ارزیابی فردی و گروهی که تعیین سطح گرایش‌های معنوی افراد مدنظر می‌باشد نیز می‌توان از پرسشنامه گرایش‌های معنوی استفاده کرد؛ علاوه بر آن، از این پرسشنامه در فرایند تشخیص بالینی هم در جهت تعیین سطوح کلی گرایش‌های معنوی مراجعان و بیماران استفاده کرد. این امر بر این مبنا صورت می‌گیرد که می‌دانیم اخیراً معنویت به عنوان بعد

چهارم انسان در رویکردهای زیستی - روانی و اجتماعی مورد توجه قرار گرفته است؛ علاوه بر این، می‌تواند ویژگی‌های روان‌سنجی این پرسشنامه در نمونه‌های بالینی در مقایسه با نمونه‌های عادی هم مورد بررسی قرار گیرد.

نمونه‌ای از ماده‌های مقیاس ۳۳ ماده‌ای گرایش‌های معنوی به تفکیک چهارمؤلفه:

- به قدرت خداوند ایمان دارم (مؤلفه ۱)
- اعتقاد به خداوند به زندگی من معنا می‌دهد (مؤلفه ۱)
- در رویارویی با مشکلات به خداوند توکل می‌کنم (مؤلفه ۱)
- احساس رضایت از زندگی می‌کنم (مؤلفه ۲)
- ندای وجدان خود را می‌شنوم (مؤلفه ۲)
- نام خداوند موجب آرامش من می‌شود (مؤلفه ۲)
- معتقدم زندگی هدفمند است (مؤلفه ۳)
- به آزمایش‌های الهی در زندگی اعتقاد دارم (مؤلفه ۳)
- به برنامه‌های مذهبی علاقه دارم (مؤلفه ۴)
- علاقه‌مند به مطالعه کتاب‌های مذهبی هستم (مؤلفه ۴)
- دوستان مذهبی را ترجیح می‌دهم (مؤلفه ۴)

منابع

- ابن عربی، محمدبن علی (۱۳۶۶). *فصوص الحکم*، تصحیح ابوالعلاء عقیفی، چاپ اول. تهران: انتشارات الزهرا.
- شیروانی، علی (۱۳۸۱). *مبانی نظری تجربه دینی، مطالعه دینی، مطالعه تطبیقی و انتقادی آرای ابن عربی و رودولف اتو*، قم: بوستان کتاب قم.
- غباری‌بناب، باقر؛ غلامعلی، مسعود؛ محمدی، محمدرضا (۱۳۸۴). «ساخت مقیاس تجربه معنوی دانشجویان»، *مجله روانشناسی* ۳۵، سال نهم، شماره ۳.
- فرانکل، ویکتور (۱۳۶۶). *معنی‌درمانی، پزشک روح*، ترجمه فرخ سیف بهزاد. تهران: نشر ویس.
- فروم، اریک (۱۳۶۶). *دل آدمی و گرایش به خیر و شر*، ترجمه گیتی خوشدل. تهران: نشر نو.
- فیض کاشانی، ملامحسن (۱۳۶۲). *المحجة البیضاء فی تهذیب الاحیاء*، تهران: دفتر انتشارات اسلامی.
- قادری، داوود (۱۳۸۵). *بررسی رابطه بین عمل به باورهای دینی، اختلال شخصیت پارانویید و دروغ‌پردازی در دانشجویان مهاباد در سال تحصیلی ۸۵-۸۴* پایان‌نامه کارشناسی ارشد (چاپ نشده)، دانشگاه علامه طباطبایی تهران.
- ملکیان، مصطفی (۱۳۸۶). *بحران معنویت و پیش‌فرض‌های زندگی معنوی*. برگرفته از: www.Malekiyan.Blogfa.Com
- ملکیان، مصطفی (۱۳۸۶). *دین، معنویت و عقلانیت*. برگرفته از: www.Malekiyan.Blogfa.Com
- وست، ویلیام (۱۳۸۳). *روان‌درمانی و معنویت*، ترجمه شهریار شهیدی، سلطانعلی شیرافکن، تهران: انتشارات رشد.
- یونگ، کارل گوستاو (۱۳۷۰). *روانشناسی و دین*، ترجمه فواد روحانی. تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.

- Elkins. D. N. Hedstrom, L. J. Hughes. (1988). Toward a humanistic phenomenological spirituality, *Journal of humanistic psychology*.
- Freud, S. (1927). *The future of an illusion*. New York: Norton.
- Hill, P. C. & Hood, R. (1999). *Measures religiosity*. Birmingham, Ala; Religious education press.
- James, W. (1901). *The varieties of religious Experience*. London: Collins.
- James, W. (1999). *Varieties of religious experience: A study in human nature*. New York: Modern Library. (original work published 1902).
- Koenig, H. G. Moccullough, M. E., & Larson, D. (2001). *Hand book of religion and health*. Oxford, N. Y: Oxford university of press.
- Mattis, J. (2002). Religion and spirituality in the meaning making and coping experience. *Psychology of women*.
- Peterson, c., Seligman, M. (2004). *Character strengths and virtues*. Oxford university press.
- Zinbauer, B., Pargament, K., Cole, B. et al. (1997). Scientific study of religion. *Journal for the scientific study of religion*.